

ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ЯК ВИЗНАЧАЛЬНИЙ КРИТЕРІЙ ПРИНЦИПІВ ДОБРОВІЛЬНОСТІ І САМОВИЗНАЧЕННЯ СТОРІН МЕДІАЦІЇ

RESPONSIBILITY AS A DETERMINING CRITERIA OF THE PRINCIPLES OF VOLUNTARY DETERMINATION AND SELF-DETERMINATION OF MEDIATION PARTIES

Бужинська С.М., к.психол.н., доцент,
доцент кафедри педагогіки, психології, початкової освіти та освітнього менеджменту
Комунікаційний заклад «Харківська гуманітарно-педагогічна академія» Харківської обласної ради

Губанова О.В., к.ю.н.,
викладач кафедри цивільного, господарського і фінансового права
Полтавський юридичний інститут Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого

У статті досліджуються принципи добровільності і самовизначення сторін медіації через критерій відповідальності. Наголошується, що медіація в основі своїй презюмує готовність сторін конфлікту брати на себе відповідальність за вихід із конфлікту. Надається правова характеристика принципу добровільності медіації. Зміст добровільності розкривається через свободу волі/волевиявлення, свідоме вчинення особою відповідної дії (бездіяльності) у стані свободи від зовнішнього примусу. Вказується на нерозривну пов'язаність принципу добровільності медіації з принципом активності і самовизначення сторін. Стверджується, що усвідомлене прийняття сторонами своєї відповідальності за виникнення конфлікту і вихід із нього є запорукою успішної медіації. Представлені результати дослідження особливостей взаємозв'язку локусу контролю особистості із стратегіями поведінки у конфлікті. Встановлено, що респонденти з інтернальним типом локусу контролю особистості (вміння брати відповідальність за власне життя, події та результати діяльності на себе) схильні вирішувати конфліктні ситуації за допомогою співпраці та компромісу, а респонденти з екстернальним типом локусу контролю особистості (відповідальність за власне життя, події та результати діяльності перекладаються на зовнішні сили) схильні вирішувати конфліктні ситуації за допомогою уникнення. Встановлено, що респонденти з інтернальним типом локусу контролю особистості більш схильні до ефективного медіаційного процесу, ніж респонденти з екстернальним типом локусу контролю особистості, адже керуються принципами добровільної участі у медіаційному процесі та принципом самовизначення, що сприяє прийняттю свідомого та відповідального рішення. Респонденти з екстернальним типом локусу контролю особистості не здатні самостійно прийняти рішення, уникають вирішення конфліктних ситуацій, адже чекають, що за них рішення у конфлікті прийме «хтось інший». Вказано на необхідність проведення подальших наукових досліджень з метою встановлення факторів, що впливають на формування інтернального типу локусу контролю особистості.

Ключові слова: медіація, принцип добровільності медіації, принцип самовизначення сторін, відповідальність, волевиявлення, екстернальний тип локусу контролю особистості, інтернальний тип локусу контролю особистості.

The article examines the principles of voluntariness and self-determination of mediation parties through the criterion of responsibility. It is emphasized that mediation basically presupposes the willingness of the parties to the conflict to take responsibility for resolving the conflict. A legal description of the principle of voluntary mediation is provided. The content of voluntariness is revealed through freedom of will/expression of will, the conscious performance by a person of a corresponding action (omission) in a state of freedom from external coercion. It is pointed out that the principle of voluntary mediation is inextricably linked with the principle of activity and self-determination of the parties. The article claims that the key to a successful mediation is the parties' conscious acceptance of their responsibility for the occurrence of the conflict and the way out of it. The results of the study of the peculiarities of the relationship between the locus of control of the individual and the strategies of behavior in the conflict are presented. It has been established that respondents with an internal locus of personal control (the ability to take responsibility for one's own life, events and results) tend to resolve conflict situations through cooperation and compromise, while respondents with an external locus of control (responsibility for one's own life, events and performance results are transferred to external forces) tend to resolve conflict situations by means of avoidance. It has been found that respondents with an internal locus of personal control are more inclined to an effective mediation process rather than respondents with an external locus of control, because the former are guided by the principles of voluntary participation in the mediation process and the principle of self-determination, which contributes to making a conscious and responsible decision. Respondents with an external type of personality locus of control are not able to make a decision on their own, they avoid solving conflict situations, since they expect that "someone else" will make a decision in the conflict for them. The necessity of conducting further scientific research in order to establish the factors affecting the formation of the internal type of locus of control of the personality is substantiated.

Key words: mediation, the principle of voluntary mediation, the principle of self-determination of the parties, responsibility, expression of will, external type of locus of personal control, internal type of locus of personal control.

Сучасний стан застосування медіації в Україні навряд чи можна назвати задовільним, і на це є декілька причин, серед яких: низька обізнаність населення, відсутність дієвих механізмів залучення сторін до медіації в суді, неправильне розуміння сутності медіації окремими представниками юридичної професії, небажання представників адвокатської спільноти у більшості своїй пропонувати медіацію через можливість втратити клієнта тощо. Все це відображає зовнішні фактори, які негативно впливають на розвиток і становлення інституту медіації. Однак, на нашу думку, не менш важливими є питання внутрішньої готовності сторін брати участь у цьому виді переговорів. Традиційний підхід, який полягає у пошуку владного суб'єкта (судді, арбітра, представника вищого органу управління) з метою врегулювання конфлікту, пов'язаний із бажанням сторін перекладати власну відповідальність за виник-

нення і припинення конфлікту (правового спору) на іншу особу. Тоді як медіація в основі своїй презюмує готовність сторін конфлікту брати на себе відповідальність за його виникнення і вирішення. І це знаходить відображення у таких принципах медіації як принцип добровільності і самовизначення сторін. Оскільки більшість наукових досліджень присвячені розкриттю вищевказаних принципів через призму правового регулювання, не так багато наукових праць розкривають їхню сутність через питання відповідальності сторін, а також психологічної готовності сторін до участі у такому виді переговорів. Тож запропоноване питання є доволі актуальним.

Дослідженню принципів медіації, таких як добровільність і самовизначення сторін, у запропонованому контексті частково присвячені наукові роботи Борщевської О. М., Йосипенко С. Т., Кармази О. О., Кононець О. М., Маза-

ракі Н. А., Можайкіної О. С., Шульги А. М. та інших. Так, Можайкіна О. С., Кононець О. М. [1], Шульга А. М. [2] розглядають добровільність як психологічну складову поведінки, розкриваючи зміст цього поняття через свободу волі/волевиявлення, свідоме вчинення особою відповідної дії (бездіяльності) у стані свободи від зовнішнього примусу. Мазаракі Н. А. [3] виділяє складові принципи добровільності і вказує на нерозривну його пов'язаність із принципом активності і самовизначення сторін. У своїй роботі, присвяченій правовій сутності медіації, Борщевська О. М. [4] розкриває сутність принципу самостійності (самовизначення – від. авт.) сторін і вказує, що дотримання справедливості при вирішенні спірного питання має відбуватися з позиції осмислення. Кармаза О. О. [5], виділяючи організаційну та процедурну складові принципу самовизначення сторін, вказує на досягнення якнайкращого результату у разі дотримання цього принципу, і як наслідок – підвищення вірогідності виконання угоди за результатами медіації. Ці та інші роботи стали гарним підґрунтям для нашого наукового дослідження.

Висвітлення питання дослідження неможливе без визначення змісту і особливостей принципів добровільності медіації та самовизначення сторін медіації, закріплених у Законі України «Про медіацію» від 16.11.2021 року (далі – Закон про медіацію) [6], ст. ст. 5, 8.

Законодавче визначення принципу добровільності медіації полягає у закріпленому в законі добровільному волевиявленні учасників медіації на участь у її проведенні. Ніхто не може бути примушений до врегулювання конфлікту (спору) шляхом проведення медіації. Сторони медіації та медіатор можуть у будь-який момент відмовитися від участі в медіації (ч. ч. 1, 2, ст. 5 Закону про медіацію) [6].

Принцип добровільності медіації поширюється на всіх її учасників: сторони конфлікту (спору), медіатора, інших осіб, які можуть бути долучені до участі у процедурі медіації за домовленістю сторін (адвокатів, представників сторін, експертів, перекладачів, законних представників дитини тощо).

На думку авторів науково-практичного коментаря Закону про медіацію (далі – НПК Закону), законодавство України під терміном «добровільність» розуміє те, що сторони (учасники) процесу медіації діють вільно, без примусу, омани та тиску, не мають ніяких заперечень щодо процедури медіації, строків медіації, особи медіатора, сприймають та розуміють той факт, що процедура медіації є шляхом, який може вирішити конфлікт, мають право на будь-якій стадії процесу медіації ініціювати припинення цього процесу тощо. Так, наприклад, однією з підстав припинення медіації медіатором є порушення сторонами конфлікту (спору) правил, які вони самостійно сформулювали та на які погодилися [5, с. 82].

У своїх наукових працях Йосипенко С. Т. і Можайкіна О. С. визначають зміст принципу добровільності через наявність у сторін права особистого волевиявлення на проведення процедури медіації та свободи її припинення на будь-якому етапі процедури медіації; правомочність сторін приймати будь-які рішення щодо вирішення конфлікту тільки за взаємною згодою [7]; добровільність медіатора, яка полягає у тому, що у разі розуміння ним неможливості конструктивної роботи в медіаційному процесі, відсутність бажання сторін вирішити спір, а також з будь-яких інших причин, які можуть заважати веденню медіаційного процесу, він має право припинити ведення переговорів та вийти з цього процесу [8, с. 56].

Характеризуючи принцип добровільності, Притика Ю. Д., Левіна Я. А. вказують, що він може носити як процедурний, так і змістовний характер. Процедурна добровільність означає, що учасники медіації добровільно, без примусу, дають свою згоду та беруть участь

у медіації. Субстантивна добровільність стосується справ, проблем, які сторони медіації домовляються обговорювати протягом зустрічей [9].

Добровільність у медіації може бути зовнішньою та внутрішньою. Зовнішня добровільність виявляється у тому, що сторона (сторони), що конфліктує, добровільно погодилася взяти участь у медіації, але відсутня внутрішнє бажання вирішити пов'язаний з цим конфлікт. Водночас внутрішня добровільність передбачає, що конфліктуючі сторони не лише домовилися про участь у медіації, а й справді хочуть вирішити проблемну ситуацію [8, с. 56].

Виходячи із змісту ст. 5 Закону про медіацію дослідники виділяють такі складові добровільності в медіації: 1) добровільна згода на проведення, добровільне визначення умов медіації та добровільна участь у медіації; 2) добровільне визначення умов та укладання угоди за результатами медіації; 3) можливість виходу сторони спору чи медіатора із процесу медіації у будь-який час [3].

Узагальнюючі наукові праці стосовно принципу добровільності медіації, автори НПК Закону про медіацію виділяють такі його ознаки: поширюється на всі етапи (стадії) процесу медіації; діє як щодо сторін конфлікту (спору), так і до інших учасників процесу медіації (медіатора, перекладача тощо); є волевиявленням особи (власним її бажанням); умова, яка вказує на те, що сторони (учасники) дійшли взаємної згоди; волевиявлення сторін відбувається без примусу та тиску; зміст принципу розкривається через призму «права», а не «обов'язку», тож пропозиція однієї сторони врегулювати спір (конфлікт) шляхом медіації не зобов'язує іншу сторону погоджуватися на таку пропозицію; будь-який учасник процесу медіації на будь-якій його стадії має право відмовитися від процесу медіації (особа самостійно контролює ступінь своєї участі у процесі медіації); одностороння відмова учасника від процесу медіації не створює негативних наслідків для нього; відсутній будь-який зовнішній тиск на учасників процесу медіації; не створює для сторони правових наслідків, пов'язаних із визнанням такою стороною вини, позовних вимог або відмовою від позовних вимог; добровільність не може бути з умовою, добровільність є абсолютною; не є перешкодою для захисту порушених, оспорюваних чи невизнаних прав у суді тощо [5, с. 84].

Поняття «добровільність» невіддільне від поняття «свобода волі», «вільне волевиявлення». Інакше кажучи, «добровільність» як психологічна складовка поведінки припускає знаходження людини на момент свідомого вчинення нею відповідної дії (бездіяльності) у стані свободи від зовнішнього примусу [5, с. 82]. Тобто, особа бере участь у процесі медіації без примусу – вільно на власний розсуд, а її рішення брати участь відповідає її внутрішній волі і не є оманливим. Відтак, принцип добровільності ґрунтується на іншому принципі – принципі вільного волевиявлення [5, с. 83].

Наступним не менш важливим принципом медіації, який тісно пов'язаний з питанням свободи волі і вільного волевиявлення, є принцип самовизначення сторін, що закріплений частинами 1, 2 ст. 8 Закону про медіацію [6]. Цей принцип визначає самостійність сторін при обранні медіатора та/або суб'єкта, що забезпечує проведення медіації і у визначенні переліку питань, які обговорюватимуться, варіанти врегулювання конфлікту (спору), зміст угоди за результатами медіації, строки та способи її виконання, інші питання щодо конфлікту (спору) та проведення медіації.

Автори НПК Закону про медіацію вказують на те, що принцип самостійності має матеріально-правову (організаційну) та процесуально-правову (процедурну) складову та полягає в:

1) обранні сторонами спору (конфлікту) медіатора та / або суб'єкта, що забезпечує проведення медіації, а саме, юридичної особи будь-якої організаційно-правової форми,

що забезпечує надання послуги з медіації та веде реєстр медіаторів (вирішення організаційних питань);

2) у визначенні сторонами спору (конфлікту) змісту та порядку (процедури) медіації, а саме, переліку питань, які обговорюватимуться, варіантів врегулювання конфлікту (спору), змісту угоди за результатами медіації, строків та способів її виконання, інших питань щодо конфлікту (спору) та проведення медіації (вирішення процедурних питань);

3) у прийнятті сторонами спору (конфлікту) рішення у спорі (конфлікті), яке зафіксовано в угоді за результатами медіації [5, с. 107].

З цього приводу зазначимо, що експертами у ситуації, в якій проводиться медіація, є сторони конфлікту, тож і найкращий вихід із цієї ситуації можуть знайти саме вони. А тому без усвідомленого прийняття сторонами своєї відповідальності за виникнення конфлікту і вихід із нього успішна медіація не відбудеться.

Підтверджує цю тезу і Можайкіна О. С. вказуючи, що центральним принципом медіації є власна відповідальність сторін, яка полягає у тому, що сторони конфлікту самостійно обирають шляхи та способи вирішення проблеми. Медіатор виступає посередником, який організовує медіаційний процес, слідкує за дотриманням правил його ведення та володіє компетентністю, що допомагає сторонам зрозуміти і усвідомити інтереси і потреби один одного. Однак медіатор, виконуючи зазначену функцію, не приймає рішення та не надає будь-яких порад сторонам щодо можливих варіантів порозуміння. Відтак стає зрозумілим, що у центрі уваги медіаційного процесу знаходяться самі сторони спору, їх почуття, емоції, а також інтереси і потреби. Таким чином, шляхи вирішення спору (ідеї рішень) сторони пропонують самі, а також несуть власну відповідальність за їх виконання [10, с. 78].

Даний хід думок підтверджено і дослідженнями О. В. Губанової та С. М. Бужинської. Так, аналізуючи дослідження, проведене у 2024 році із респондентами віком від 19 до 23 років щодо особливостей взаємозв'язку локусу контролю особистості із стратегіями поведінки у конфлікті, а отже й ефективності медіаційного процесу, автори дійшли до висновку, що респонденти з інтернальним типом локусу контролю особистості більш схильні до ефективного медіаційного процесу, ніж респонденти з екстернальним типом локусу контролю особистості (див. табл. 1).

Так, респонденти, які мають інтернальний тип локусу контролю особистості (вміння брати відповідальність за власне життя, події та результати діяльності на себе) схильні вирішувати конфліктні ситуації за допомогою співпраці та компромісу, а отже процес медіації у даному випадку буде ефективним, адже сторони конфлікту керуються принципами добровільної участі у медіаційному процесі та принципом самовизначення, що сприяє прийняттю свідомого та відповідального рішення. В той час як респонденти, які мають екстернальний тип локусу контролю особистості (відповідальність за власне життя, події та результати діяльності перекладаються на зовнішні сили) схильні вирішувати конфліктні ситуації за допомогою уникнення, тобто вони не здатні самостійно прийняти

рішення, уникають вирішення конфліктних ситуацій, медіаційний процес у даному випадку буде неефективним, адже респонденти даної групи чекають що за них прийме рішення «хтось інший».

А практика показує, що в українському суспільстві сформувалася добре усталена думка, що не самі сторони конфлікту, але «хтось інший» (держава в особі компетентних органів) повинен вирішувати спірні відносини, і що зобов'язальний характер рішення суду є єдиним ефективним способом вирішення спору. З іншого боку, самостійності сторін не сприяє і судова практика: українські судді наразі не мотивують сторони вирішувати спори самостійно, звертаючись до альтернативних методів вирішення. Зрештою, хоча процесуальний закон спрямований на сприяння примиренню між сторонами, судді в переважній більшості справ обмежуються просто питанням до сторін провадження, чи є примирення можливим [11, с. 18].

Посередництво, одним із основних принципів якого є добровільне виконання угоди про примирення учасників, розраховане на свідомих та сумлінних учасників вирішення конфлікту, які є психологічно готовими до компромісу та пошуку взаємовигідного рішення. Головним критерієм має бути вміння людини вести переговори, налагоджувати стосунки з іншими людьми, комунікабельність. При цьому в Україні все ще переважає силовий спосіб вирішення конфліктів. Кожен намагається оперувати виключно власною позицією та слабкістю свого опонента. Як зазначає Тетяна Подковенко, поширення практики використання медіації в Україні ускладнюється наявністю в нашій культурі правового ставлення до вирішення проблеми з позиції влади або авторитету та уникнення особистої відповідальності за те, що відбувається, схильність шукати винного ззовні. З іншого боку, медіація має досить сприятливий ґрунт завдяки такій рисі українського самосвідомлення, як велика важливість і значимість міжособистісних стосунків [11, с. 19–20].

З урахуванням викладеного зазначимо, що принципи добровільності та самовизначення сторін медіації, на нашу думку, є базовими принципами всього медіаційного процесу, оскільки саме через ці принципи проявляється свідоме ставлення сторін конфлікту до його вирішення, прийняття особистої відповідальності за вихід із нього та напрацювання варіантів такого виходу. І навпаки – без усвідомлення власної відповідальності сторін за виникнення конфлікту і його вирішення, принципи добровільності та самовизначення медіації працювати не будуть.

Тож важливим для становлення медіації та інших альтернативних способів вирішення спорів в Україні є формування культури міжособистісного спілкування, вирішення конфліктів (спорів) шляхом переговорів ще у шкільному середовищі з поступовим закріпленням цих важливих навичок протягом всього дорослого життя.

Проведене нами дослідження свідчить, що люди з інтернальним типом локусу контролю особистості є більш відповідальними за власні дії, адже досягнення поставленої мети є визначальною складовою в процесі вирішення різних, в тому числі спірних (процесуально-правових) питань, що в свою чергу призводить до досягнення ними успіху в різних аспектах життєдіяльності. Для людей же з екстернальним типом локусу контролю, провідним є уникнення невдачі, а отже процес медіації в даному випадку є неефективним у зв'язку із відсутністю інтересу до вирішення спірних питань та його результативності.

У подальшому вбачаємо необхідність ґрунтовного аналізу наукових досліджень у сфері формування інтернального типу особистості, з метою надання відповідних рекомендацій і пропозицій в контексті медіації.

Таблиця 1

Стилі поведінки у конфлікті	Екстернальний тип локусу контролю особистості	Інтернальний тип локусу контролю особистості
Суперництво	31,4%	25,9%
Співпраця	20%	27,8%
Компроміс	34,3%	38,9%
Уникнення	37,1%	22,2%
Пристосування	0%	7,4%

ЛІТЕРАТУРА

1. Можайкіна О. С., Кононець О. М. Етичні аспекти діяльності медіаторів. *Право і суспільство*. 2021. № 6. С. 61-66.
2. Шульга А. М. Добровільність як ознака правомірної поведінки особи. *Форум права*. 2016. № 2. С. 244-249. URL: forumprava.pp.ua/page-5.html (дата звернення: 20.10.2024 р.).
3. Мазаракі Н.А. Зміст і значення принципу добровільності медіації. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2018. № 1. С. 24-27. URL: http://www.lsej.org.ua/1_2018/7.pdf (дата звернення 10.09.2024 р.).
4. Борщевська О. М. Правова сутність медіації та процесу медіації для безконфліктного вирішення спору. *Правова держава*. 2021. № 44. С. 85-92.
5. Закон України «Про медіацію». Науково-практичний коментар. Станом на 1 квітня 2023 р. / За загальною редакцією доктора юридичних наук, професора Кармази О. О., кандидата юридичних наук, доцента Федоренко Т. В., кандидата юридичних наук, доцента Ізюти П. О. К.: Талком, 2023. 241 с. URL: https://uu.edu.ua/upload/Nauka/naukovi_vydannia/komentar_pro_mediaciu_compressed.pdf (дата звернення 24.10.2024 р.).
6. Про медіацію: Закон України від 16.11.2021 № 1875-IX / *Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1875-20#Text>. (дата звернення 24.10.2024 р.).
7. Йосипенко С.Т. Принципи медіації у приватно-правових відносинах. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*, 2015. Серія ПРАВО. Вип. 35. Частина 1. Том 1. С. 130-133.
8. Можайкіна О.С. Поняття та зміст основних принципів медіації в цивільно-правових відносинах. *Актуальні проблеми сучасної юриспруденції*. № 5. 2017. С. 55-57.
9. Притика Ю.Д., Левіна Я.А. Поняття та сутність принципу добровільності у процедурі медіації. No. 150 (2023): 2nd ISPC «Modern Directions and Movements in Science» (April 16-18, 2023; Luxembourg, Grand Duchy of Luxembourg). URL: <https://archive.interconf.center/index.php/conference-proceeding/article/view/2993/3024> (дата звернення 24.10.2024 р.).
10. Можайкіна О.С. Сутність принципу добровільності в медіації. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*, 2020. Серія ПРАВО. Вип. 61, том 1. С. 77-79.
11. Bilotskyi V., Hrybovska A. PROBLEMS OF IMPLEMENTATION AND CONDUCT OF IP MEDIATION IN UKRAINE. The 64th International scientific and practical conference "Science and Education" (1-2 February, 2024) Pegas Publishing, Canada, Ottawa. 2023. 112 p.